

ТИЛ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCE

Калчакеев К.Б.

**МАНАСТЫН БАБАЛАРЫ, ТҮШ КӨРҮҮ, МАНАСТЫН ТӨРӨЛҮШҮ,
БАЛАГА АТ КОЮУ САЛТТАРЫ**

Калчакеев К.Б.

**ТРАДИЦИИ ПРЕДКОВ МАНАСА: СНОВИДЕНИЕ, РОЖДЕНИЕ МАНАСА,
ВЫБОР ИМЕНИ РЕБЕНКА**

K.B. Kalchakeev

**THE TRADITIONS OF THE ANCESTORS OF MANAS, DREAM, THE BIRTH
OF MANAS, THE CHOOSING A BABY NAME**

УДК: 82-131

«Манастын бабалары, түш көрүү, Манастын төрөлүшү, балага ат коюу» аттуу илимий макаласында С.Каралаев, С.Орозбаков, Жусуп Мамай жана Тоголок Молдонун варианттарынын сюжеттик-композициялык өзгөчөлүктөрү жана окшоштуктары тандалды.

Негизги сөздөр: түш көрүү, балага ат коюу, эпостун варианттары, сюжеттер, өзгөчөлүктөрү, каада-салттар.

В статье «Предки Манаса, сновидение, рождение Манаса, выбор имени ребенку» проанализированы сюжетно-композиционные своеобразия, а также их сходство в вариантах С.Каралаева, С.Орозбакова, Жусупа Мамай и Тоголока Молдо.

Ключевые слова: сновидение, выбор имени ребенка, варианты эпоса, сюжеты, особенности, традиции.

The article «The Ancestors of Manas, the dream, the birth of Manas, the choice of name» analyzed subject-compositional identity as well as their similarity in variants of S.Karalaev, S.Orozbakov, Zhusup Mamai and Togolok Moldo.

Key words: dreaming, choosing a baby name, versions of the epics, stories, features, traditions.

«Манас» эпосунун дээрлик бардык варианттары Манастын жети атасын атоодон башталат. Кыргызда “Жети атасын билбеген кул” деген учкул сөз ушундан калыптанса керек. Мисалы, биз салыштырып талдаган төрт вариантын сюжетиндеги Манастын генеологиясы төмөндөгүдөй берилет:

1. С. Орозбаковдун варианты боюнча: Жети кандын аталышы: 1. Каракан, 2. Угуз кан, 3. Аланча кан, 4. Байгур кан, 5. Уйгур кан, 6. Бабыр кан, 7. Түбөй кан дегендер айтылат. Бай, Байдан Жакып, ушулардын тукуму, улук болгон Каракан. Каракандан кийинки, Байгур, Бабыр тараган. Бабырдун уулу Төбөйкан, кызмат кылган канча жан, Төбөйдүн уулу Көгөйкан, Ногойдо – Ногой, Шыгайлар, Кенже иниси Чыйырды деп, бул кеткендерден калган кеп.

2. С.Каралаевдин варианты боюнча: 1. Бабыр кан, 2. Бөйөн кан, 3. Чаян кан, 4. Ногой кан, 5. Бала кан, 6. Кара кан, 7. Жакып – деп берилет. Түп атасы Түгөл кан, Түбүнөн Кыдыр даарыган, башкы атасы баары кан, башынан Кыдыр даарыган, Түп атасы Бөйөн кан, Бөйөн кандан Чаян кан. Чаян кандан Ногой кан. Атасынын батасы Арыстандын тукуму, Ногой кандан Бала кан, Бала кандан Кара кан, Кара кандан тараган, кара ниет Жакып кан, Жакып кандан кан Манас.

3. Жусуп Мамайдын варианты боюнча: 1. Мамай кан, 2. Бөдөнө кан, 3. Бөйөн кан, 4. Чаян кан, 5. Кара кан, 6. Ороздукан.

4. Тоголок Молдонун варианты боюнча да, жети атадан тарайт. 1. Арстан кан, 2. Төлө кан, 3. Төрө кан, 4. Бара кан, 5. Түмөн кан, 6. Бөйөн кан, 7. Жаянкан-Каракан. Көрүнүп тургандай, бардык варианттарда салтка айланган жети деген керемет сан кандардын генеологиясы баяндалат. Бирок, кандардын аттарында бирдиктүүлүк Каракандын, Батыркандын, Бөйөнкандын, Чаянкандардын ысымдарында сакталат, калган ысымдар өзгөртүлүп берилгенин көрөбүз.

С.Орозбаковдо жогоруда айтылган аталыштарга Угузкандын, Аланчакандын, Уйгуркандын, Байгуркандын, Түбөйкандардын ысымдары айтылат. Ал эми Саякбай Каралаевде Ногойкан, Балакан, Бөйөнкан, Жакыптар кошулат. Тоголок Молдонун вариантында Арыстанкан Төлөкан, Төрөкан, Баракан, Түмөнкан, Жаянкандар кошулат. Жусуп Мамайда болсо, Мамайкан, Бөдөнөкан, Бөйөнкан, Орозду баатырлар кошулуп айтылат.

Жусуп Мамай кыргыздардын таралышын кырк уруунун башында турган Мамайкан бириктирип, кыргыз атка кондурган дейт. Дүйнөлүк эпикалык чыгармаларда башкы каармандардын көпкө чейин бала көрбөй, Кудайдан тилеп, ыйык, касиеттүү жерлерге, мазарларга сыйынып, түшүндө аян берүү

тууралуу жөнүндөгү мотив салттуу мотив катары жашап келет. Жусуп Мамайдын вариантында Орозду баатыр оо-дүйнө салганда Кара кытай калмакты Алооке башкарып, анын он уулуна көптөгөн кордуктарды көрсөтөт.

Энесайда туралбай Адыбай, Көлбай, Ташбайлар Букарга көчтү. Албан, Кызыл аттуу байлар, Касиет, Калкабайлар балдарына калмактын ысымын коё баштайт. Натыйжада Албан, Кызылдан эки уруу эл тарайт. Калмак элинде атактуу бай Ногой эли Балыкарт деген жерди жердейт. Алооке Калдай менен Жакыпты Ногой байга берет. “Ногой” эли деп жүрүп, ал эл “Ногой” аталыптыр. Анда Жамгырчы, Балта дөө атактуу адамдар болгон. Балта дөөнүн элин “Ак-Чамбыр” жайлоосуна көчүрөт. Балтанын аты өчүп, “Нойгут”, - деп аталат. Сюжеттин нугунда кан Кошой катаган, каткалаң эли менен Ат башыны жердейт. Каткалаң элине (кара кыргыз аталып) Карача кандык бийлигин жүргүзөт. Карачадан туулган кызга Сайкал деген ысым берилет. Жусуп Мамайдын манасындагы “Манастын төрөлүшү” бөлүмүндөгү кызыктуу сюжеттик мотив – Жамгырчынын элин, Шыгайды Самарканга, Кызылтайдын элин Музтоого тажиктерге кошкону, Кызылтайдын кыпчак атка конгону. Жамгырчынын эштектердин Жамгырчы деп аталышы Жамгырчынын элин көзөмөлдөөнү Эштек калмакка жүктөлгөнүнөн улам айтылып калат.

Калмак кыргызга кордук көрсөттү. Жакып бай калмакка жакшы мамиледе болот. Ногой кан Жакыпты жактырып калып калмак менен кыргызга Кан көтөрөт.

Жамгырчынын Балта дөөсү “Ыстырлап” кызыл китепти жакшы билет. Китепте Кыргыздан Манас чыгат – деп: “Жазылып катка калыптыр, Калмак эмес, Каңгайды, Карасы эмес Калдайды, Нар жактагы кытайды, Айланада чанданды, Алат, - деп Манас бир жайды, Айтылыптыр таң калды”. [Ж. Мамай. Манас. Шинжиан эл басмасы. 2004. 8-б].

Жусуп Мамайда Манас баатырдын туулуш мотиви да кызыктуу берилет. Ошентип, биз Жусуп Мамайдын вариантындагы Манастын генеологиясынын түзүлүшүндө бир топ өзгөчөлүк берилген композициясын жана ар түрдүү жаңы мотивдердин сюжеттик баяндоого камтылганын көрдүк. Орустун окумуштуусу Б.Н. Путиловдун былиналардын сюжеттик кубулуштарында кезиккен учурларын бир нече түргө бөлүштүргөнүн көрүүгө болот. Аларга окумуштуу версия, редакция, варианттарга жаткан өзүнчөлүк мотивдерди киргизип, айырмаларын төмөнкүчө түшүндүрөт. Редакцияга ал кээ бир учурларда бир аз эле өзгөрүүлөр кирүүгө мүмкүн деп аныктайт, версияда болсо, салттуу сюжеттерде ар түрдүү жаңы кубулуштардын кеңири учураганын айтат. Вариантта болсо салттуу сюжеттеги өзөк окуялар өзгөрүлбөй берилгени айтылат. [Путилов Б.Н. Героический эпос и действительность. Ленин-

град, “Наука”. 1988, 139-б.]. Мисалы, версияда салттуу сюжеттер, ар түрдүү кубулуштардын кеңири орунду алганы белгилешет. Редакцияда кээ бир учурларда бир аз өзгөрүүлөрдүн киргени айтылат, бирок ал кеңири орунду ээлейт. Вариантта болсо салттуулук сюжеттин өзөгү өзгөрүлбөгөндүгү айтылат. Эгерде ушундай аныктамаларга таянып кыргыз эпосунун сюжеттик өнүгүүсүнүн жүрүшүн карап чыксак бир топ түрлөрүн аныктап чыгууга болот. Жусуп Мамайдын вариантынын өзгөчөлүктөрү ар түрдүү кубулуштарды өзүнө сиңирип, кызыктуу версияларды түзө алгандыгы.

Эгерде биз ушул классификацияны сюжеттик кубулуштарына колдонсок, Жусуп Мамайдын вариантындагы ар түрдүү мотивдердин кубулуштарын версиянын аныктамасына жакындаганын көрөбүз. Биз жогоруда көрсөткөндөй Жусуп Мамайдын вариантында башка манасчыларда салтка айланган кандардын ысымдары менен Манастын ата-бабаларынын башка варианттарда кезикпеген Энесайда жашаган Маматкандын ысымы жана калмактардын төлгөөчүлөрү чынгыз канга алдын-ала боло турган окуяларды жеткирип турганы айтылат. Ошондой эле Алооке Анжыянда эмес Нарын тарапта жашаганын билдирет. Биз башка варианттарды караштырып жалгыз эле Темир тоолук манасчы Шапак Рысмендеевдин айтымында Чынгызкандын ысымын кезиктирдик. Андан “Көкөтөйдүн ашына” келген калмактардын кандарынын аттары менен ногойлордун казак кандыгынан Чынгызкандын келгени айтылат. Ошондой эле салттык сюжеттик окуяга башка варианттарда кезикпеген баяндоо ысыккөлдүк Мамбет Чокморовдун вариантында манасчы Манас баатырдын ата-бабалардын келе жаткан салтты улап ага дагы Асан кайгынын ысымы менен дагы бир нече варианттарда кезикпеген бир топ кыргыз кандарынын ысымдарын кошуп, кеңири таржымалдарын келтиргендерин көрүүгө болот. Демек бул жерде биз ушуга окшогон Манастын сюжеттик салтта кезикпеген же кеңири таралбаган мотивдердин варианттарда баяндалбагандарын “Версияга” кошсок туура болчудай. Ушуга окшогон кошумчаларга карабай Мамбет Чокморовдун баяндоосундагы варианттын сюжеттик өнүгүүсү өтө кеңири көркөмдүү окуяларга бай өзүнчө бүткөн бир чыгарма катары каралат. С.Каралаевдин варианты менен жогорудагы варианттын үндөштүгү байкалып турат. Бул жакындык М.Чокморовдун жана Ж.Каралаевдин ысыккөлдүк манасчылардын жалпылыктарына таасирин тийгизбей койбойт.

Ошентип, Жусуп Мамайдын вариантындагы Манастын генеологиясындагы салттуу, башка варианттарда сакталган кандардын ысымдарын учуртабыз. Түмөнкан, Бөйөнкан, Чаянкан, Каракан, андан 8 уул, Ногой, Нойгут, Бай, Орозду, Үсөн, Жакып. Ороздунун 10 уулу болгон. Үсөн кийин Көзкаман аталып кеткени көрүнүп тургандай Жусуптун

вариантында “Ногой”, “Нойгут” деген кыргыз уруулардын аттары каармандардын аты менен аралашып кеткенин көрөбүз.

Балага зар болуу, арман кылуу, түш көрүү мотивдери эпикалык чыгармалардын (түрк тилдүү чыгармаларда) салттык жаралышында окшоштуктарга, жалпылыктарга ээ.

Сагымбайдын вариантында окуянын жалпы нугу, мазмуну негизинен салттык түрдө берилген. Кан Жакыптын көпкө чейин бала көрбөй зарлашы кемпири Чыйырдынын да тынчын кетирип кайгымунга салат.

Баласыздыктын арманын сүрөттөөдө Саякбай жана Жусуп Мамай сюжеттин жүрүшүнө алдыда боло турган окуяга кире турган мотивдерди кыстарып кеткенин көрөбүз. Маселен кыргыз элинде кыргызды коргой ала турган атак-даңкы таш жарган аты Манас баатыр төрөлөрү тууралуу Жусуп Мамайдын вариантында алдын ала “Манастын төрөлүшү” бөлүмүндө берилет. Ушул эле мотив Саякбайдын вариантында ар тараптуу күчөтүлүп чагылдырылат.

Чынгышкан өзүнүн буйругун берип, ар бир кыргыздын үйүнөн боюнда бар аялдарды карап, алардан туулган баланын алаканын карап, анда Манас деген жазуу табылса аны жок кылууну буйрук кылат. Эгерде Саякбайда кытайлардагы Эсенкандын сыйкырчылары канына Манас баатыр кыргыздарда туулары жөнүндө айтышса, Жусуп Мамайда Чынгышкандын Жангир жана Элеңгир даалычылары, сыйкырчылары “Ыстырлап” китебинен окуп, кыргыздарда Манас деген баатыр тууларын айтышат. Көрүнүп тургандай эки манасчынын айтымында Манас баатыр төрөлө турган мотив алдын ала айтылганы менен бирге, ал мотив өзүнчөлүккө ээ экенин байкаса болот.

Эгерде жогоруда көрсөтүлгөн гениологиялык аттарды териштирип салыштырсак бардык биз көрсөткөн варианттарда, окшош кайталанган кыргыз кандарынын ысымдары – булар Каракан, Бабыркан, Бөйөккан, Чаянкан. Булар эпостун сюжетинин баштапкы курулушунун байыркы ысымдар болуу керек, алар туруктуу бардык изилденип жаткан варианттарда айтылат, калгандары ар бир региондо айтылып, калыптанып келаткан сюжеттерге жараша, ал жердеги манасчылардын эпосту айтуусунда өзүнчөлүктөрүн сактап, андан ары ошол сюжеттик ыкмада айтууга жана улантууга аракет жасагандарына байланыш болуу керек.

Демек, ушундай оозеки сакталган эпостогу генеология сюжеттин чиеленишинде маанилүү ролду ойнойт да, композициянын туруктуулукту сактоого аракет жасалат да, ал шаблонго айланганын билдирет. Мындай ыкма композициянын экспозициясына киришүүсүндөгү аракет дайым кайталана турган, ар манасчыда айтыла турган прелюдия катары элестете турган киришүү. Ушундай генео-

логиялык композиция өзүнчө эпостун бетачар ыкмасы болуп, ал “Манас” эпосундагы бир чоң сюжеттик блогун түзүүгө жол ачуучу окуя катары, ал окуянын чиеленишин Манас баатырдын төрөлүшү жана балалык чагы менен ачылганын көрөбүз. Ошентип, Манас төрөлө электе эле анын руху мурдатан эле төлгөчүлөргө, сыйкырчыларга “кырк бугуну мүйүзүнөн байлаган кызыл чырай балага, анан сыйкыр китеп “Ыстырлапта” жоолукканы айтылат. Бул сыйкырдуу мифтик мотив жогоруда көрсөткөн манасчылардын варианттарында окшоштуктарды,

Түрк тилдүү элдердин эпикалык чыгармаларындагы сюжеттик-композициялык окшоштуктар жалпылыктар жөн эле айтылып келген жок. Мунун тамыры тереңде. Көптөгөн эпикалык чыгармалардагы мындай жагдайларды мотив мүнөздөөлөр түзөт. Көрүнүктүү фольклорист Б.Н.Путилов: “Мотив является постоянным элементом эпического сюжетного арсенала, он принадлежит не просто определенному тексту (памятнику) но национальной эпической традиций в целом и более – в своей имвариантной форме эпосу как феномену мирового фольклора”, [Путилов Б.Н. Героический эпос и действительность. М. “Наука” – 1988. 147-б.] – деп жазгандай мотивдердин окшоштугу улуттук эпостордун сюжеттик нугундагы традициялык салттардан байыркы мотивдеринин изин сактап калганын эпостордун композициялык биримдиги тастыктап турат.

Биз мисалдарда көргөзгөндөй Жусуп Мамайдын вариантында баладан дайын жок жүргөн Жакыпты тегерегиндеги калмактар шылдыңдап, ага аялы Чыйырдыны жеке жалгыз токойго “жыртык кара үй тигип”, таштап койсоң, катынындын арданганынан деле боюна бүтүп калар, элдин жөрөлгөсүнө ылайык дешет. Жакып көп узабай эле Чыйырдыны жеке токойго алып барып таштайт, бир аздан кийин ал “Зымырык куштун көз майына, шердин жүрөгүнө, жолборстун тилине талгак болот”. Жакыптын тууганы Акбалта ушул талгакты баса турган нерселерди таап Чыйырдыга алып келип берет. Чын эле арданган Чыйырды биринчи жолу Карлыгач деген кызды төрөйт. Жакып дагы эле эркек балалуу болгусун самап, Чыйырдыны кайра токойго алып барып калтырат. Үч жыл өткөндөн кийин Чыйырды эркек бала төрөйт.

Ушул Жусуп Мамайдын Жакып эки балалуу болгон мотиви түрк-монгол эпосторунда туруктуу көрүнүшкө айланганын көрүүгө болот. Б.Н.Путиловдун жогоруда биз келтирген цитатасында, ал ушул Жусуп Мамайдагыдай мисалдан кээ бир учурларда бүт дүйнөлүк эпосторунун мотивдерине сиңип, салт болуп калган көрүнүш экенине басым жасайт.

Буга далил катары алтайлыктардын эң бир байыркы “Алып-Манаш” деген эпосун келтирсек болот. Алтайда чачы аккуудай агарган, биринчи Жер менен Асман жаралганда биринчи токойлор жаңы-

дан өсүп чыкканда, Байбарак баатыр деген адам жаралганда анын Эрмен-Чечен деген көздөрү жылдыздай, колдору үзүлгөндү жамаган, чачылганды жыйнаган аялы болот, алардын эки баласы болот, бирөө Эрке-Коо деген кыз, экинчиси Алып-Манаш деген баатыр. Ал баатырдын Кюмюжек – Аруу деген кыргыз канынын кызы болгон. Бул эпосту орус окумуштуусу П.Н.Берков жана Р.З.Кыдырбаевалардын кыргыз эпосу “Манастын” байыркы биринчи варианты болууга мүмкүн деген гипотезасын билебиз. Жусуп Мамайдын вариантында Жакыптын карыган учурунда эки балалуу болгону – кыз Кардыгач жана уулу – Манас деген мотив кокусунан айтылган болбосо керек, биз билгендерден түштүк кыргыздардын эпосунда да Султан Бөрүбайдын, Акун Ташевдин варианттарында да баласыз Жакып менен Куурсундун (Чыйырдынын аты ушундай берилет) карыганда эки эгиз кыз жана эркек балалуу болгондору айтылат. Демек Жусуп Мамайдын вариантындагы карыган Жакып жана Чыйырды баласыздыктан зарлап жүрүп акырында эки балалуу болгону – бул Жусуп Мамайдын вариантында гана кездешкен мотив эмес, бул мотив эпостун байыркы туруктуу окуясын сактап калгандыгына жатат.

Сагынбай менен Саякбайдын варианттарында Жакып эгиз балалуу болгонунун изи өчүп, унутулуп калгандай сезилет. Себеби бул манасчылар эпосту XX кылымга чейин жеткизип, кээ бир мотивдерди трансформациялап жибергени байкалат, алар окуялардын байыркы маанилүү сюжеттерин, салтка айланып калган инвариантын (байыркы) сактоо менен катар, алар өзүнүн эпосту ар бир айтканында сюжеттин баяндоосун кайрадан чыгармачылык менен жаңыдан түзүп чыккан учурларында кездешүүчү ыкмаларга жатат. Ушундай чыгармачылык учурда, төкмөчүлүк эргүү учурунда алар кээ бир жаңы мотивдерди сюжетке киргизип жиберүүчүлөрү да болот, ошондой эле кайсы бир салттуу мотивдер өчүп калууга да мүмкүн.

Эми, манасчылардын керемет түшү жөнүндө сөз кылуу менен бирге, биз бул мотив канчалык туруктуу, жалпылык сызыгынын манасчылардын варианттарында сакталганын жана ар түрдүү өзүмчөлүктөрүн карап көрөлү. Манасчылык – сыйкырдуу өнөр экени, ал өнөрдү аркалагандардын чыгармачылыгынын башаты “керемет түш” көрүүгө байланыштуу экени жөнүндө көптөгөн ой-пикирлер айтылып келет.

Окумуштуу Ж.Орозобекова: “Ал алгачкы коомдо адамдар түш көргөндө аны ар кандай жорүшүп, ар кандай ритуалдарды ойлоп табышып, Көкө Теңирге, күнгө, айга, отко, сууга сыйынуу, тилөө иш-аракеттерин кылышкан. Мындай ырым-жырымдар ишеним кийинчерээк, тактап айтканда культтук мааниге ээ болгон көрүнүштөргө өбөлгө түзгөн”, - деп жазат [Орозобекова Ж.К. Айтуучулук өнөрдүн тарыхый өсүп-өнүгүү жолу. Бишкек. “бийиктик” –

2003. 30-31-б.]. Албетте, керемет түш көрүү анын турмуштагы орду өзгөчө. Себеби, алгачкы коомдогу адамдардын түшкө болгон мамилеси акырындап эпикалык чыгармалардын, мифтердин, легендалардын өзөгүнөн орун алды. Ошондуктан, манасчылардын, айтуучулардын түш көрүп манас айтып калышы бекеринен эмес. Биздин заманга чейин эле (469-399-ж.ж.) Сократ, (425-347-ж.ж.) Платондор түш көрүү боюнча идеалисттик көз караштагы ой-пикирлерин бекемдешкен. Ал эми Сократтын керемет түштүн проблемалары тууралуу “Сон может предвещать будущее” [Эмгекте 17-18-б.] деп айтканы бар. Орус окумуштуусу А.Н.Радишев 1908-жылы “О человеке и его душе и бессмертий” деген эмгегинде “Сновидения относятся к явлениям свидетельствующим о несостоятельности идеалистического взгляда на душу, как на пекую самостоятельную субстанцию, независимую от тела” [Радишев А.Н. “О человеке и его душе и бессмертии”. Сбор. филос. статей. 1908-ж. 34-35-б.] – деп жазат. Адам баласынын психикасынын көргөн түшүнө карай өзгөрүүсүн иликтөө [Фрейд З. Толкование сновидений. Изд. Алстейя. Санкт-Петербург. 1999. 104-б.] (З.Фрейд), К.Г.Юнг түш көрүүдөгү психологиялык процесстер [К.Г.Юнг. Современность и будущее. Минск Университетское-1992.18-22-б.] манасчылык өнөрдүн пайда болуу, түш көрүү аркылуу айтуучунун Манас айтып калуу, ал өнөрдү өнүктүрүп кетүүсү жөнүндөгү белгилер мурунку доорлордон бери эле илимий негизде изилденип, ага көптөгөн жогорудагы илимпоздордун аныктамалары негиз берет. Андыктан, окумуштуу Ж. Орозбекованын “Табигый талантынан сырткары манасчылар мурдакыйин өзүнөн мурунку манасчылардан угуп аларды көрүп, ыгы келсе аралашып жүргөнү, алардын чыгармачылыгынын өркүндөшүнө өзүнүн таасирин сөзсүз тийгизген. Болбосо бүгүн түш көрүп, эртең эле “Манас” үчилтигин толугу менен айтып калуу чындыкка коошпой калмак. Айтуучулук өнөрдүн татаал процессинин бир жагдайын дал ушул “таасирленүү” ээлейт. Айтуучу изденет айрым тексти жатка илип алат, өзү баяндап келгенде сөзсүз колдонот. Ошентип, чыгармачыл дүйнөсүн байытат, улуу жомокту арбытат, кайрадан айтып берүүдө өзүнүн жеке салымын кошот” – деген (ойуна) ой-пикирин колдоого арзырлык.

Чындыгында керемет түш көрүүнүн бир нече тиби кезигет. Мисалы болочок баатырдын бойго бүтүү мотиви, үйлөнүү мотиви, элдин керегине жарган болочок баатырдан алдын ала кабар берүү мотиви ж.б.у.с. “Манас” эпосундагы, андагы ар түрдүү сюжеттерге байланышкан түштөр архаикалык катарлардын топтомдорун өзүнө сиңиргени байкалат. (диндик ишеним, каада-салттар, мифтик түшүнүктөр) ж.б.

Кереметтүү түш көрүү монголдордун “Сокровенные сказания монголов” деген байыркы чыгарма-

сында да, чагылдырылганын көрөбүз. Чынгыз хандын атасы Есугейге Дай Сечен деген кишинин кызына куда түшүп барганда ал Есугейге өзүнүн керемет түшүн айтып берет: “Снился мне сват Есугей, снился мне этой ночью сон, будто снизошел ко мне на руку белый сокол, зажавший в когтях солнце и луну... и снизошел ко мне на руку белый сокол спустился. Что-то предвещает, подумал лишь я, как вижу подьезжаешь сват Есугей, ты со своим сыном”. [Сокровенные сказание монголов. М., Л., 1941]. Көрүнүп тургандай жогорудагы мисалдар бир көркөмдүк жана идеялык башаттан таасирленгенин аныктап турат. Мындай ыкма эки эпостун чиелениш сюжетинде салыштырылып мисалдар аркылуу талдоого алынышы өтө маанилүү деп ойлойм. Себеби, кыргыздын “Манас” эпосу менен монгол элинин байыркы эпосундагы сюжеттик нуктагы окшоштуктар, түш көрүү мотивиндеги жалпылыктар керемет салыштыруулар байыркы элдердин архаикалык катмарларга бай экенин бекемдеп турат. С.Каралаевдин вариантында Жакып кандын түшүн Акбалта жооруйт: “Чыйырды батага кубанып, дүйнө топтоп, жата бербей мал союп, элдин батасын алуу жөнүндөгү оюн кан Жакыпка билдирет”. Ал эми Сагынбай Орозбаковдо кан Жакып эл журтту чакырып, кыпчактан, Таз чечен, нойгуттан Акбалта, кыргыздан Байжигит, түрктөн Дамбылда, Абдылдаларга бирден ичик жаап, көргөн түшүн жооруп берүүсүн өтүнөт. Байжигит: Жакыптын кут кармаганы эркек балалуу болоору, болочок баатыр ай тийген жердин баарын алып, күн тийген жердин баарын тейлейт экен.

Алтымыш кулач жибек боо такканың ал балаңан алтымыш жашка чыккыча акүм болуп, журт сурайт экен. Байбиче, ажыдаарды ат кылып мингени ошол баланын ажыдаардай айбаттуу, арстандай кайраттуу болоору, Шумкар кармоо кыздуу болуунун белгиси”, - деп жоруйт. Бакдөөлөт көргөн түштү Дамбылда: “Токолуң да эки эркек бала тууйт экен” – деп жоруйт.

Түш көрүү, түштү жоору берилген мотивден башка, бул чиелениш бөлүмдө дагы бир катар салттуу мотивдердин топтолушу берилет. Сагынбайдын варианты боюнча тема башка аталганы менен окуянын жалпы нугу жана мазмуну негизинен салттык түрдө берилген. Манастын туулушу эпостун бардык варианттарында кездешүүчү туруктуу мотив. Бул бөлүм сюжеттин өнүгүшүнө карата бир нече майда окуяларды бириктирип турат, андыктан биз сюжеттик баяндамада мотивдин басымдуу ролдо ойногонун, ошону менен бирге бул мотивдердин түрдүү өзгөрүүлөргө, трансформацияларга туш болурун да, аныктадык. Түш көрүү, баланын бойго бүтүшү, эненин толгоо тартып, талгак болушу, баланын төрөлүшү, баланын ысмын берүү, ат коюу. Мында боюнда бар кезинде эненин жолборстун жүрөгүнө,

бүркүт, жалтанбас жаныбарлардын этине талгак болушу эпикалык чыгармалардагы салттык сюжет.

Дүйнөлүк эпикалык чыгармаларда башкы каармандардын көпкө чейин бала көрбөй, кудайдан тилеп, мазарларга сыйынып тилек кылуу ырасмиси салттуу мотив катары жашап келет. С.Орозбаковдун вариантында да, Жакып менен Чыйырды көпкө жашап бала көрбөй, мал-мүлк көзгө көрүнбөйт.

“Күрөөкө соот дат болду,
Кермеде толгон ат болду,
Кой күлүктү көргөндө,
Күлкүдөн Жакып жат болду,
Ээлеп минер бала жак,
Эгем кылса чара жок,
Эркек бала күтөм деп,

Эр Жакыпта санаа жок”, [С.Орозбаков. Ф. Кыргызстан. 1978. 36-б.] – деп бай Жакып ыйлап-зарлап, көз жашы төгүлүп, Кудайга жалынат. Туучунагын минип алып Акылбек уулу Меңдибайга жолугат. Жакып үйүнө келет. Жакып ачуусу менен Чыйырдыга катуу тийет:

“Эркелеткен бала жок,
Эрмек болоор адам жок,
Же сүйөөрүңө балаң жок,

Же сүйөнүшөр адам жок,– деп Жакып арманын айтат. Ушундан көп узабай Чыйырдынын боюна бүтөт. Чыйырды жолборстун жүрөгүнө талгак болуп, Кара мерген аткан жолборстун жүрөгүн жылкычы Бадалбайдан алдыртып жеп, сорпосун ичкенден кийин толгоосу башталат:

Байбиче бакан тиреди,
Каканак суусу шар этти,
Баланын үнү бар этти,
Эки колу толтура
Кан чеңгелдеп түшкөнү...

С.Орозбаковдун вариантында, жаңы төрөлгөн Манас оң колуна кара кан кармап түшкөн мотив бир топ түрк-монгол эпосторунда туруктуу жолуга турган мүнөздөмөгө жатат деп белгилейт белгилүү окумуштуу Р.З.Кыдырбаева. Ал мисал катары монгол эпосунун “Сокровенное сказание монголов” деген чыгармасынан төмөндөгүдөй мотивге токтолгонун көрөбүз: Чынгызкандын жесир калган энеси Оэлундун Темучин жана Касар деген балдары болгону айтылат. Анын башка атадан туулган дагы эки уулу болот, Бектер жана Белгутай. Бул экөө мергенчиликте тапкан олжолорун Темучин менен Касарга бербей коюшат экен. Алар энеси Оэлунге даттанып барышат, анда энеси аларды “урушпай-талашпай чогу жүргүлө” деп насаатын айтат. Бирок, Темучин менен касар акырын аңдып Бектерди атып салышат. Ошондо аябай ачуусу келген Оэлун Темучин баласын төрөгөндө эле анын ташбоор экенин байкаганын айтат:

Этот вот, видно недаром
Из чрево яростно варвавшись,
Стусток кровавый в руке зажимая

На свет появился!

Темное целю своевал свершили.

Словно дикие псы,

Что лоно у матки своей прогрызают.

[Сокровенное сказание монголов.- М.,Л., 1941].

Окумуштуунун сөзү менен айткандай, “Келечекте Чынгызкандын (Темучиндин) кандай болорун, ал кандай иштерди бүтүрүү үчүн жаралганын энеси эчак эле белгилеп келгенин айтып турат”. Демек, дейт автор, кыргыз эпосунда болобу же башка элдердин эпосунда биз көрсөткөн мисалда болобу эпикалык каармандын баатырдык өмүр жолу алдын ала эле белгилүү болуп, ал туулган соң сөзсүз эрдик жасабай койбойт.

Ал эми Тоголок Молдонун вариантында “Манас туула электе 50 жыл мурун кытайдын окумуштуу, билгич, балчы, сыйкырчылары (палчы) Курандан билип “Түркстандын түрк уругунан бир бала туулуп чыгат. Ошол бала кыраандык атап алып, кылыч кармап аттанганда кылымга бүлүк салат. Кытайың аман калбайт”, - деп чондоруна билдиришет алдын ала кабарланат. [Т.Молдо. Манас. Б “Турар” басмасы. 213 21-б.]

Чоң-Бээжинде Эсенкандын ордосунда кеңеш уюшулуп, Түркстандагы түрк баласын кармап келүүгө Чоң Бээжиндин каны Эсенкан баатыр башы Чотала, Орто Бээжиндин каны Солобо, Кичи Бээжиндин каны – Солдоң Сур башында турган 40 миң аскери менен Чоталаны жөнөтөт. 3 жыл жол жүрүп, келип түрк балдарын сүрүп өзбек, тажик, ооганга кытайдан аким коюп Чотала кетет. [Т.М. 22-б.] Тоголок Молдонун вариантында: “Кытай түрк балдарын катуу кысып, бооз катындарды жарып, ичинен баласын алып таштаган күндөрү болду” [Т.М. 23-б.]

Жакып: Жакып менде туяк барбы?

Кеп угарга кулак барбы?

Каргашалуу мендей

Калк ичинде чунак барбы? – [Т.М. 24-б.] – деп зар какшаганын Акымбектин он бир жаштагы баласы Меңдибай байкап ага келип сөз айтты. (Жакып 48 жашта), Чыйырды – [Т.М. 50] диалог: бала көрбөй зарлаганы жөнүндө Тоголок Молдонун вариантында түш көрүү мотивин алып көрөлү: Жакып, Чыйырды, Бакдөөлөт – үчөөнүн түш көрүп, той берип түшүн жорутканы. Чыйырдынын түшүндө - Ак сакалдуу, ак селделүү киши: “Силердин ыйлаган тилегиңерди кудурет кабыл кылды. Мени аманат алма берип, силерге жиберди. Мына, бул ак алманы жесең уул болот. Бул кызыл алма кыз деди. Алланын кызматкери биз”, - деди [Т.М. 30-б.]. Туучунакты (ат) издеп, Меңдибай (Акымбектин уулу), Канымжан апасы, Жакыпка туш болот. Жакып түшүндө - “Түшүмдө бир туйгун кармап жүрүпмүн. Таңшып шаңшыса, бул куттан башкача үнү. Кудай колума берди”.

“Чырымтал жүнү чылк алтын экен,

Текөөрү болот, темир экен.

Серпкенин өлтүргөн кыраан экен,

Буга жар берүүчү жараткан өзү экен” [Т.М. 30-б.].

Жакып Чыйырды өз ара түшүн жоруп 40 бээ сой деген Чыйырдыга Жакып көнбөй өзүнчө ойлонуп турганда кулагына бир добуш угулду:

“Ой, атаке эмне капа болуп кайгырдың?

Алты суу толгон малың жатып, тең каарыңан,

Байбиченди ыйлатып капа кылдың.

Кыламын десең кыйын эмес,

Кытай дагы сага табылат.

Кыйналбагын дүнүйө үчүн,

Сага кылымдын малы табылат,

Оолукпагын дүнүйө үчүн,

Орус сага багынат,

Бүтүн ойроттун баарын чабасың

Ойдо жок дүйнө табасың”. [Т.М. 38-б.]

Бакдөөлөттүн түшү төмөндөгүдөй сыпатталат:

“Байым, түндө мен бир түш көрдүм.

Түшүм эң сонун түш

Бозала туйгун, боосу жез экен,

Боору кара, мойну кез экен.

Оң колуна алып, обону көздөй салдың,

Сол колуна алып, сонорго салдың.

Сонорго салынган канаттуулар далдайып уча албай алдына келип түштү. Байбиченин үйүндө балдагы алтын туурда аппак туйгун олтурат. Талпынып канатынын күүсүн укканда канаттуу паранданин баарысы томолонуп жерге түшүп калды” [Т.М. 39-б.]. Төөчунак бошонуп качканда, кырды ашканда кырдан 40 бала чыгып кыйкырып куу чабдарды кубалап жолго түштү. “Бай Жакыптап!” бакырат, “Манастап!” ураан чакырат. [Т.М. 45-б.]. Манастын төрөлүшү [Т.Молдо 55-б.] жөнүндөгү мотив да кызыктуу. Тойдон кийин (түштү жоруганга той) 3 жылдан кийин:

Байбиченин боюна Манас,

Бүткөнүнө үч ай бүтүн толду

Байбиче талгак болуп,

Тамак жүрөгүнө барбай

Талгак болгондо да

Жолборстун жүрөгүнө талгак болду. [Т.М. 56-б.].

Жылкычы Бадалбай бир жолборстун жүрөгүн алып келет. [Т.М. 57-б.].

Бир бээнин жүрөгүн кошуп берет. Кула бээ да, Манас төрөлөрдө тууйт [Т.М. 60-б.]. Байбиче сегиз күн толгоо тартат.

Тоголок Молдодонун вариантында: Манас төрөлгөндө сүйүнчүнү Акбалта айтат. [Т.М.66-67-б.]. «Бир кара жалдуу кула бээси. Аксур кулун тууптур» [Т.М. 66-б.]. Манастын портрети: «Кочкор тумшук. Кош кирпик экен, Көзү тик, Көркү калчага окшойт. Жар кабак. Жалайык ооз, Жаагы жазы, Ээги узун, Эрди калың, Көзү кайнап нар жагында жатат». [Т.М. 71-б.]. Манастын төрөлүшү менен Аккула да туулат. Бул мотив башка варианттарда да бар. (С.О.С.К.) Манастын туулганына той берилет. Ат коюуну –

Бердикенин сунушу менен салт боюнча кадимки Дубана аткарат.

Эпикалык чыгармалардагы болочок баатырдын төрөлүшү, туулушу жөнүндөгү эпизоддор туруктуу мотивдерге жатат. Саякбайда манасчы бул бөлүмдөрдү баяндоо формасында жаратып, сюжеттин өнүгүү нугу абдан деталдаштырылган. Эпикалык каарман Манас аркылуу эпостун сюжеттик курулушу улам татаалданып, башка кейипкерлердин образдары көп кырдуу көрүнө баштаганын байкайбыз. Андыктан, эпикалык дүйнө, эпикалык каармандардын мүнөзүнөн, кылык жоругунан, дүйнөгө болгон көз карашынан, улам түптөлүп теманын жана идеянын чечилишин шарттайт. Фольклорист Путилов Б.Н. бекеринен “Понятие “эпический мир” будет употребляться нами для обозначения той объективной существующей художественной реальности, которая создается эпическим творчеством и прочитывается в текстах: она охватывает сложную совокупность событий характеров, поведения и отношений персонажей, пространственных и временных представлений социальных, этнических, бытовых универсумов”, [Путилов Б.Н. Героический эпос и действительность Л.: “Наука” 1988 76.] - дейт. Чынында эпик мүнөздөрдүн топтомдорунан жаралган эпикалык чыгармаларда ар түрдүү мотивдерди өзүнө камтыганын айтат. жалпылыктарга окшоштуктарга ээ.

Биз анализдеген сюжеттик тексттерде, Манастын ата-бабаларынын аттарын атаганда ар бир биз караган варианттарда туруктуу сакталган аттар бул Каракан, Бабаркан, Чаянкан, Угузкан, калган аттар Алачкан, Байгуркан, Уйгуркан, Аланчакан, Чаянкан (С.О. С.К.) аталса Жусуп Мамайда Мамайкан, Ороздукан, Т.Молдодо Төрөкан, Баракан, Жаянкан ж.б. Кандардын аттарында биримдик жок экени – бул манасчылардын ар түрдүү региондордо жашаганына байланыштуу, алардын өз жеринде салт болуп калган мотивке таянганын көрүүгө болот, ошондой эле бул өзгөчөлүк манасчынын кайсы тарыхый учурда жашаганына байланыштуу болуу керек. Ошондой эле өзгөчөлүктөр кыргыздардын жашаган, жайланган жерлердин аттары да варианттарда ар түрдүү айтылганын да белгилөө керек. Эгерде Сагымбайда кыргыздар Алтай, Арал, Аксы, Кучер Иленин башын таянып жатканы айтылса, Жусуп Мамайда Сары Арканы калмактар ээлеп калганы айтылып, Жакып Балыкарт, Барскоон деген жерлерде жашаганы айтылат. Чыйырдынын түш көрүп, боюна бүткөн окуя Жусуп Мамайда Сагымбай, Саякбайдын айтымындагы салтка айланган мотивдер менен окшоштугу бар, бирок ушул мотивке байланыштуу ал дагы өзүнчө чакан мотивировкасы бар окуяны кошконун көрсөткөн элек, ал Чыйырдыны Жакып чычграна токойго алып барып жалгыз таштап, жаман үй тигип (ырымдап) калтырып койгондон кийин ал эгиз бала төрөйт, бирөөсү кыз, бирөө уул. Уул бала чарчап калганда Жакып

кайрадан Чыйырдыны токойго алып барып, ал үч жылдан кийин уул төрөйт. Токойдо, биз жогоруда көрсөткөндөй, Чыйырдыга жардамдашып жесир Магдым деген өзбек катын каралашат, кийин Жакыпты көндүрүшүп ага Магдымды токол катары алып беришет, ошол Магдымдан Серек менен Сыргак туулат. Бизге белгилүүгө түрк тилдүү эпостордо, көп учурларда баласыз үй бүлөөдө акыры балалуу болгондо, аялы эгиз бала төрөйт, бирөө кыз (анын аты көпчүлүк учурда Кардыгач деп аталат), экинчиси уул болот. Мына ушул бүт түрк урууларына сиңишип кеткен салттуу мотив Жусуп Мамайдын да айтуусунда орун алып калганы кызыктуу. Ошондой эле Жакыптын жайлап жашаган жери Жусуп Мамайда Балыкарт (балким бул Балыкчы болуп жүрбөсүн), Барскоон деп аталат. Биздин оюбузча бул жердин аттары Кытайда жашаган кыргыздардын эпосуна кийинчерээк, калмактар мезгилдери менен байланышкан өзгөчөлүк болуу керек. Сары аркадагы калмактардын дөөлөрү да балбандары да Дөөкан, Соки, Сотоң деп аталып, өзүмчөлүккө ээ. Жусуп Мамайдын баланын төрөлүшү, Чыйырдынын толготкону 14 күнгө созулганы салтка айланган мотивдер менен берилгенин көрөбүз. Манас төрөлгөндө “оң колуна май, сол колуна кан уучтап түшкөнү” айтылганы менен бирок дагы ушул мотивке кошулган көрүнүш, бала төрөлгөндө алаканынын бүркмөсүндө “Манас” деген аты бар деп берилгени, жаңы төрөлгөн баланы май менен ооздандыруу мотив, биз изилдеген варианттардын баарында сакталганын көрөбүз, бирок Жусуп Мамайда төрөлгөн баланын оозуна май салганда “үнү угулду, күн мөндүрлөп куюлду, көлдөр толкуп, чайпалып, жер титиреп козголду” деп берилген мотив башка варианттарда да бир аз вариациялар менен берилгенин көрөбүз. Мамайда Акбалта баланын колунда “Манас” деген жазуусун көрүп, көз тийбесин деп атын Чоң Жинди деп коёт. Ушул Мамайда берилген окуяда башка из караган варианттарда бир аз өзгөрүүлөр менен берилгенин биз сюжеттин өнүгүү жолун караганда белгилеген элек. Саякбайдын вариантында Манастын төрөлүшү “какандык даңазасына чийилген” деп берилсе, Ж.Мамайдыкында да Өңкөй жана Ыранкул деген уруунун “Ыстарлап” деген китебинде кыргыздарда Манас атка конгон бала төрөлсө “каңгай эмес калмакты да алат” деп жарыяланганы айтылат. Бул жерде эки айтуучу Манастын туулаары жөнүндө экөө тең бир эле төлгө китепти айтып жатканын көрөбүз. Ошону менен бирге Саякбайда бала курсакта жатканда эле бакырат, ал төрөлөрү менен эле аны бир дубана пайда болуп баланы ок менен ооздатканы айтылганын көрсөткөн элек.

Көрүнүп тургандай сюжеттин өнүгүшүндө салтка айланган окуяларды ар бир манасчы өзүнүн айтымында колдонгонун көрөбүз, андагы окуялар ар бир айтуучунун өзүмдүк композициялык ыкмалары

менен берилгенин айтуу керек. Мисалы, биз көргөзгөндөй, Жусуп Мамайдын Манастын ата-бабаларынын атын санап өткөндө, кыргыздардын жашаган территориясынын атоолору, же болбосо кээ бир каармандардын аттары, майда мотивдер өзүмчөлүк менен берилгенин көрдүк. Мындай ыкма, ар бир айтуучуда байкалат, оозеки чыгарманын сюжеттин алп жүрүүдөгү туруктуулугу бузулбаганы менен катар, кээ бир мотивдердин композициялык жайгаштырууларында өзүмчөлүк ыкмалар орун алганын көрдүк.

Адабияттар:

1. Жусуп Мамай. “Манас” кыргыз элинин тарыхый эпосу. Шинжиан эл басмасы. 2004. 7-10-1-16-18-21 б.
2. С.Орозбаков. Манас 1-к. Ф. Кыргызстан. 1978. 36-б.
3. С.Каралаев. Манас. 1-к. Ф. Кыргызстан. 1984. 38-б.
4. Жусуп Мамай. “Манас” Кыргыз элинин тарыхый эпосу. Шинжиан эл басмасы. 2004-ж. 4-5-б.
5. Манас. 1-китеп. Жусуп Мамай. Ош. 1995. 35-б.
6. Путилов Б.Н. Героический эпос и действительность. М. “Наука” – 1988. 147-б.
7. Орозобекова Ж.К. Айтуучулук өнөрдүн тарыхый өсүп-өнүгүү жолу. Бишкек. “Бийиктик” – 2003. 30-31-б.
8. С.Орозбаков. Манас. 1-к. Ф., “Кыргызстан”. 1984. 46-47-б.
9. Сокровенные сказание монголов. М., Л., 1941.
10. С.Каралаев. Манас 1-китеп. Ф. Кыргызстан. 1984. 45-б.
11. Т.Молдо. Манас. Б “Турар” б. 2013.14-30-38-39-55 б
12. Т.Молдо. Манас. Б “Турар” бас. 2013. 56-62-71-81 б.

Рецензент: д.филол.н., профессор Байгазиев С.О.